

AKADEEMIA

26. AASTAKÄIK

2014

NUMBER 1

Infosõda Läänes 1941–1944	Kaarel Piirimäe
Lubaduste murdmine: Ungari kogemus	János Kornai
Vene lõunapooluseekspeditsioon	Erki Tammiksaar
Luulet	Rudolf Reiman
Rääkimine eimillestki	Keith Donnellan
Donnellani tõkked	John Perry
Arvustus	Laurits Leedjärv

Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora }
socialia } Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg: www.akad.ee

© AKADEEMIA 2014

Trükk: Tallinna Raamatutrükikoda.

Trükiarv: 2090.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

26. AASTAKÄIK 2014 NUMBER 1 (298)

Infosõda Läänes: Eesti, Balti küsimus ja võitlus Inglismaa avaliku arvamuse pärast aastatel 1941–1944	<i>Kaarel Piirimäe</i> 3
Lubaduste murdmine: Ungari kogemus	<i>János Kornai</i>36
	<i>Tõlkinud Alari Purju</i>
Vene lõunapooluseekspeditsiooni pärand poliitilistes tõmbetuultes. I	<i>Erki Tammiksaar</i>72
Luulet	<i>Rudolf Reiman</i>97
Unarusse jäänud luuletaja Rudolf Reiman	<i>Filip Laurits</i> 107
Rääkimine eimillestki	<i>Keith Donnellan</i> 113
	<i>Tõlkinud Anto Unt</i>
Donnellani tõkked. I	<i>John Perry</i> 142
	<i>Tõlkinud Elo Kõiv</i>
<i>Arvustus</i> : Akadeemiliselt horisondilt ilmaruumi. Uno Veis- mann. <i>Ilmaruumi künnisel</i> . Ilmamaa, 2013. 368 lk.	<i>Laurits Leedjärv</i> 161

Abstracts	173
“Mitmesuguseid kuuldusi liigub...”: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945. XXXI	181

Sulejoonistused eksliibristele lk 35, 71, 96, 112, 160:

TÕNIS VINT (sünd. 1942) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 1967. aastal graafika erialal, töötanud Tallinnas reklaamialal ja raamatukujunduses ning aastatel 1974–1980 ajakirja Kultuur ja Elu kujundajana, seejärel vabakunstnik.

Joonistused ilmuvad Mart Lepa kaasabil.

TÕNIS VINT (u 1983)

LUBADUSTE MURDMINE

Ungari kogemus

János Kornai

Tõlkinud Alari Purju

SISSEJUHATUS

Käisin veel keskkoolis, kui lugesin esimest korda Friedrich Schilleri südantlõhestavat ballaadi “Käendus” (Die Bürgschaft; Schiller 2004 (1794)).¹

Ballaadis hiilib mees nimega Damon Vana-Kreeka linna Sü-rakuusa kuningakotta, rüü varjus mõök, et tappa türann Dionysus. Valvurid vahistavad aga tema ja toovad ta valitseja ette, kes mõistab mehe ristilöömisele. Damon ei palu armu, küll aga kolme päeva, et ta saaks õe mehele panna. Ta jätab lubaduse tagatiseks sõbra, kes tuleks hukata tema asemel, kui ta õigel ajal tagasi ei tule. Kuningas nõustub ja sõber asub Damoni asemele. Damon tõttab pulma ja püüab kiiresti naasta.

Tema vastu on aga ilm. Kohutav torm põhjustab jõe üleujutuse ja uhub minema silla. Damon suudab ujudes jõe ületada, kuid siis kohtab ta röövlisalka, mille peab tagasi tõrjuma. Lõpuks jõuab ta linna piirile, kus kuuleb, et käendajaks jäänud sõpra kinnitatakse ristile. Damonil soovitatakse vähemalt ennast päästa, aga mees

János Kornai. Breaking promises: Hungarian experience. — *Hungarian Spectrum*, Nr. 12, January 13, 2013. Avaldame autori loal ja mõnevõrra lühendatult.

¹Siinses tõlkes on kasutatud Schilleri ballaadi tõlget Eduard Roosilt (Schiller 1959: 38–42). *Tlk.*

surub end läbi rahvamurru, et sõpra emmata. Sellest saab teada valitseja, kes leebub Damoni katsumustest ja Damoni sõbra enastohverdavusest kindlas usus, et Damon ei murra oma lubadust. Kuningas pöördub kahe sõbra poole ja lausub: “Jah, truudus ei ole pettuse leid. / Mind võtke sõbraks, siis kolm on meid. / Ma selleks teilt ootan luba, / mis südames olengi juba.”

Pöördume nüüd luulevallast tegelikkusesse, iidsest Kreekast tänapäeva Ungarisse. Loobun sageli oma õpetlasehoiakust, kui õpin lähemalt tundma lahkeid teenindajaid mõnes söögikohas. Üks nendest, Éva, võttis korteri ja auto ostuks laenu ning pank nõudis selleks kahe käendaja allkirja. Ta palus pikaäägseid kolleege ja sõpru Verat ning Klárat laenu käendajateks.² Éva lubas pangale ja kahele sõbrale, et täidab laenuga seotud kohustused korralikult. Tegelikult vedas ta aga kõiki alt, jättes maksed tegemata ning loobudes oma kohustuste täitmisest. Ja nüüd nõuab pank võlga tagasi kahelt käendajalt.

Ballaadis on tegemist elu ja surma küsimusega. Lubaduse andja peab antud sõnast kinnipidamiseks kokku puutama kohutava ebaõnnega. Tegelikus elus ei too lubaduse andja poolt lepingu täitmata jätmine kaasa käendajate surma. Küll aga peavad kaks naist, kellel on omaendagi rahamuredega tegemist, pingutama laenu tagasimaksmiseks, sest nende kolleeg ja sõber murdis antud lubadust ning jättis oma kohustused täitmata.

Mis tähtsus on lubaduste täitmisel? Miks nii paljud inimesed oma lubadusi murravad? Millised tagajärjed kaasnevad kaelasadanud täitmata lubadustega? Need on küsimused, millega selles uurimistöös tegeldakse. Kuigi toon näiteid peamiselt Ungarist, eeldan samasuguste probleemide olemasolu ka mujal, nii et esitatud väiteid saab kasutada nende keeruliste küsimuste analüüsimiseks ka väljaspool Ungari piire.

Mõistelised selgitused

Mõistega *lubadus* on kõik selge: *lubaja* või *lubaduse andja* — üksikisik, rühm või organisatsioon (s.t firma, riigiasutus, erakond või valitsus) — võtab kohustuse selle ees, kellele midagi lubati ja

²Tegemist on tõestisündinud looga, aga olen muutnud osaliste nimed.

kes saab sellest lubadusest kasu. Viimases rollis võib jällegi olla kas üksikisik, rühm (linna elanikud, riigi elanikkond jm) või organisatsioon. Schilleri ballaadis oli Damon lubaduse andja, ning türann ja sõber olid need, kellele lubadus anti. Ungari loos oli võlga võtnud Éva lubaduse andja, ning pank ja käendaja rolli võtnud kaks kolleegi olid need, kellele lubadus anti.

Lubadus võib olla ühepoolne, mille puhul lubaduse andja ei oota hüvitist nendelt, kellele midagi lubati, või kahepoolne, mis tähendab teineteisega seotud lubaduste paari tekkimist. Viimasel juhul seab lubaduse andja *A* lubaduse sõnastamisel ja kokkuleppimisel *B*-ga tingimuseks, et *B* annab samal ajal *A*-le mingi lubaduse, millest viimane kasu saab. Mõlemad seavad enda lubaduse sõltuvaks teise poole lubadusest, s.t need on vastastikused. Selliseid vastastikku antavaid lubadusi nimetatakse *lepinguteks* (Sharp 1934: 27). Mina täidan oma lubaduse eeldades, et sina oma lubaduse täidad.

Käesolevas töös vaadeldakse mõlemat tüüpi lubadusi üldiselt koos. Lubaduse tüüpe eristatakse ainult siis, kui käsitlus seda nõuab.

Lubadus antakse sageli *mitteformaalsel* kujul. Kui ma tellin restoranis lõunat, siis ei sõlmi me lepingut, vaid ma luban sellega juba tasuta arve kohe pärast lõuna söömist. Teistel lubadustel võib olla *formaalne* raamistik, näiteks antakse traditsioonilise tseremoonia puhul tunnistajate juuresolekul pidulik vandetootus. Küllaltki tavaline on üksikasjalik kirjalik leping, milles pooled täpselt oma kohustusi kirjeldavad.

Mitteformaalsete ja formaalsete lepingute vahel puudub terav eraldusjoon, s.t leidub ka palju vahepealseid võimalusi. Lubaduse täitmise jõustamine sõltub muu hulgas suurel määral sellest, kas lubadus oli muudetud formaalseks. Siinses uurimuses ei tooda lubaduse formaliseeritust alati eraldi välja.

Valesti mõistmise ärahoidmiseks tahan rõhutada, et võimaluste paar *lubaduse täitmine / lubaduse murdmine* erineb ühest teisest võimaluste paarist, millele pööratakse suurt tähelepanu: *kas väide on õige või vale*. Mõlemal juhul kõrvutatakse sõnalist väidet tegelikkusega, kuid käesoleval juhul uuritakse erilist kõrvutamise vormi. Kui küsimus on valikus *õige/vale*, siis kõrvutatakse mingil

ajahetkel sõnades väljendatud seisukohta tegelikkusega sellel ajahetkel või tegelikkusega minevikus või sellise tegelikkusega, millel pole väite sõnastajaga seost. Võimaluste *lubaduse täitmine / lubaduse murdmine* vaagimisel võrreldakse sõnades väljendatud lubadust lubaja järgneva käitumise ja teatud aja jooksul saavutatud tulemusega.

Valdkonna määratlemine

Mu põhieesmärgiks on käsitleda lubaduste täitmise ja murdmisega seotud asjaolusid ning sellest tulenevaid majanduslikke, poliitilisi ja eetilisi probleeme. Vaatlen küsimusi, millega me puutume kokku igapäevaelus ning mida näeme mainitavat ajakirjanduses, muudes avalikes foorumites, sõprade kokkusaamistel või parlamendiistungitel. On inimesi, kes kaebavad ehitaja tehtud puuduliku ja lepingut rikkuva renoveerimistöö üle. Õkonomistid arutlevad kinnisvara ostuks võetud laenude hilinevad tagasimaksete mõju üle. Opositsioon sõitleb valitsuserakonda valimiskampania ajal antud, kuid täitmata jäänud lubaduste pärast. Üritan avastada ühiseid jooni nendes näiliselt erinevates juhtumites. Kas on võimalik leida sarnaseid või erinevaid käitumismustreid ja sotsiaalseid mehhanisme? Kas saab tuvastada sarnaseid otsustusvõimalikke ja reaktsioone?

Ma ei püüa anda ülevaadet üldisest lubaduste täitmise olukorrast. Pole võimalik öelda, kas maailmas või isegi Ungaris on asjad sellega paremaks või halvemaks läinud. Kuigi käsitlen uuritavaid ja paljudel juhtudel isegi objektiivselt mõõdetavaid sündmusi, on kasutatavad andmed selles valdkonnas küllalt juhuslikud.

Uuringu üheks taotluseks on leida vastuseid küsimusele, mida tuleks teha, et lubadusi rohkem täidetaks. Kuid mul pole kavas koostada sellealast tegevusplaani.

Töö põhineb Ungari kogemustel. Neid on kasutatud ainult teatud nähtuste kirjeldamiseks ning mitte tõenditena, mis annaksid põhjust üldkehtivateks seisukohavõttudeks.

ESIALGNE VAADE:
VIIS LUBADUSE TÜÜPI

Huvitavaks valdkonnaks oleks uurida inimeste eraelulisi lubadusi, näiteks: kui palju on antud lubadusi abiellumiseks, mida pole täidetud. Selles töös aga eraeluga ei tegelda, vaid keskendume majanduse ja poliitikaga tihedalt seotud lubadustele. Eristan viit põhilist tüüpi lubadusi:

- A. *Tootjate lubadused toote kasutajatele* selle kohta, millist toodet või teenust pakutakse ning millal ja millistel tingimustel.
- B. *Kasutajate lubadused tootjatele* selle kohta, kui palju, millal ja millistel tingimustel nad tasuvad saadud kaupade või teenuste eest.

Lubadused A ja B on sageli vastastikused ning nende tingimused on paika pandud formaalse või mitteformaalse ostu- või müügilepinguga. Siiski on kergem neid vaadelda lahus ning jätta nende omavaheliste sidemete uurimine edasiseks.

- C. *Laenuvõtja lubadus laenuandjale* — milleks enamasti on pank või mõni teine finantsinstitutsioon — selle kohta, millal ja millistel tingimustel laen tagasi makstakse.
- D. *Valitsuse (kesk- või kohaliku omavalitsuse) lubadused kodanikele* — kas kõigile või mõnele kodanike rühmale — selle kohta, milliseid teenuseid ja millistel tingimustel valitsus pakub.
- E. *Poliitilised lubadused* (poliitikutelt, erakondadelt või liikumistelt) valijaskonnale valituks saamise korral täide viidava programmi kohta.

Need viis lubadusetüüpi ei hõlma kõiki majandus- ja poliitikasfääris antud lubadusi, kuid nendest piisab, et avada selles uuringus käsitletavaid seoseid ja probleeme.

A. Tootjate lubadused toote kasutajatele

Iga päev tuleb neid meie kõigi elus ette järgmisel kujul: elektrik lubas tulla kella kümneks ja ma jätan tööle minemata, et teda kodus vastu võtta, kuid ta ei tule; ehitusmees paigaldas terrassi põranda isolatsiooni, kuid juba esimene vihm ujutas üle selle all asuva ruumi, sest isolatsioon ei pidanud vastu.

Mõlemal juhul on lubajaks käsitöeline ning lubadus on antud kodumajapidamisele, majaomanikule. Edaspidi käsitletavatel juhtudel on kodumajapidamiste esindajad need, kellele lubadused antakse, ning lubaduse andja rollis kõik, kes varustavad neid mitmesuguste toodetega ning osutavaid teenuseid, alates juuksuritest kuni taksojuhtideni, hambaarstidest kuni kaabeltelevisiooni teenust pakkuvate firmadeni. Teenuse pakkuja võib olla ühemehefirma, väike-, keskmise suurusega või suurettevõte.

Ungari tarbijatel on võimalik pöörduda kaebusega mitme asutuse poole. Andmed näitavad üldiselt kaebuste arvu suurenemist. Me ei tea, kas puudujäägid on nüüd rohkem levinud või on kalduvus kaevata kasvanud. Andmed ei peegelda kindlasti kõiki lepingurikkumisi, sest enamasti ei pöördu kahjukannatajad ametivõimude poole ega anna kaebusele seaduslikku käiku.

Vaadates seda laadi sündmustele tarbija seisukohast, võib lubaduse murdmisel olla mitmesuguseid tagajärgi. Kahjustatud võivad olla tarbija materiaalsed väärtused: keldris ei lähe tuli põlema, lae ülevärvimine toob kaasa lisakulu. Peale ainelise kahju võib olla kahjustatud asjaosalise heaolu, kes halvemal juhul viiakse endast välja ning kes võib tunda end petetuna.

Lubadus võib olla antud teisele tootjale, nii et selle murdmine põhjustab katkestuse firmade või organisatsioonide sisenditeväljundite voos. Komponentide valmistaja, kes ei suuda kinni pidada saadetiste lubatud tähtaegadest, lööb segi neid kasutava firma tootmisplaani. On mitu tüüpi kahjusid: kogu tootmisliin tuleb peatada, millega kaasneb valmistoodete müügi vähenemine, töötajad seisavad jõude. Kui viivitused on sagedased, muutub neid komponente kasutav firma ettevaatlikuks ning soetab rohkem tagavara, mis seob suuremal määral raha. Sageli ei ole probleemiks aga saadetise tähtaegsus, vaid kvaliteet. Kui kasutaja ei pane tähele sisendi defekte, kannatab valmistoodete kvaliteet, millega omakorda varem või hiljem kaasneb müügikahju. Kõik need olukorrad kahjustavad lõppude lõpuks komponente kasutava firma või organisatsiooni tegevuse tõhusust.

Nagu kodumajapidamiste puhul pole ka siin kahju ainult aineline. Kõik lubadusi murdvate tarnijate põhjustatud hädad pahandavad nende tarnete kasutajaid tööstistest kuni juhtideni ning loovad

halva õhustiku. Niisugused psühholoogilised mõjud tuleb samuti lisada lubaduste murdmise otseste tagajärgede hulka.

Eriti suurt kahju tekitatakse tootja/kasutaja ajaliselst kehtvatele suhetele. See kehtib kõigi pikaajaliste investeerimisprojektide kohta, mille hulka kuulub ehitamine. Projekti elluviimise algul sõlmitakse kõigi varustajatega lepingud. Kõik osalejad peavad võetud kohustusi täitma korrektselt. Iga ebaõnnestumine või lepingu täitmata jätmine mõjutab kõiki teisi osalejaid. Mida rohkem osalejaid jätab lepingukohustused täitmata, seda suuremad on puudujäägid, seda kauem objekti valmimine venib ning seda väiksem on ehituse ja investeeringu tõhusus.

Teenuse kasutajad loovad enesekaitsemehhanisme. Neid võib täheldada ka kodumajapidamiste puhul. Internetist on lihtne leida oskustöölise või firmade nimesid, kuid paljud inimesed eelistavad kasutada sellist tootjat või teenindajat, kelle teeneid nad on juba kasutanud või keda soovivad nende sõber või tuttav. Üheks kõige tähtsamaks kriteeriumiks on sel juhul usaldusväärsus: lubaduste pidamine.

Eriti kehtib see firmade omavaheliste suhete kohta. Firma hankeosakond ei uuri alati kõiki võimalikke allikaid ega püüa saada suurt hulka võistlevaid pakkumisi. Ta võib tellida vajaliku hankijalt, keda ta usaldab. Nii tekivad üksteist usaldavate tootjate ja kasutajate võrgustikud. Võrgustiku kaudu toimival valikul on omad eelised, kuid sellega seonduvad ka riskid (Woodruff 2004). Niisugused jäigad võrgustikud vähendavad konkurentsi ning võivad juba ette välistada võimalikud soodsad pakkumised. Pole harvad juhud, kui niisugused suhted muutuvad korruptiivseks: rangelt ärilised tingimused unustatakse vastastikuse isikliku kasu nimel, firmad võivad hakata vaatama kokkulepete murdmisele läbi sõrmede.

B. Kasutaja lubadused tootjale

Turumajanduses on enesestmõistetav, et kasutajad maksavad saadud kaupade ja teenuste eest. Need, kes ostavad poest, kasutavad juuksuri või kingade kiirparanduse teenust, täidavad tehinguga seotud mitteformaalset lepingut, makstes saadud teenuse eest vahetult.

Olukord on aga teistsugune, kui sündmused toimuvad pikema aja vältel ehk kõigepealt pakutakse kaupa või osutatakse teenust ning seejärel tasutakse selle eest. See on tüüpiline firmade suhetes ning eriti ehitamise ja teiste investeringutega seotud projektide puhul. Lepingus võib olla ette nähtud osaline ettemaks teatud toote või teenuse kogumaksumusest. Järgmine osamak tuleb teha kindla ajavahemiku, näiteks kolmekümne või kuuekümne päeva jooksul pärast seda, kui saadetud kaup on kohale jõudnud. Edasi võib olla ette nähtud järgmise osamakse tasumine pärast seda, kui ostja on saanud toodet, näiteks tehnilist seadet või ehitist testinud.

Kahjuks on B-tüüpi lubaduste murdmise kohta väga vähe koondandmeid.

Alustame kodumajapidamistest. Ma pole näinud üksikasjalikke andmeid selle kohta, kui palju on kodumajapidamised võlgu eratootjatele, kuid võlgnevuste kohta kommunaalteenuste eest avaldatakse pidevalt teavet (Sík 2011; Bernát 2012).³ 2011. aastal hilines 20% kodumajapidamistest kommunaalmaksete tasumisega, 2012. aastal oli see protsent 22. See on kolm-neli korda rohkem kui Euroopa keskmine 6 protsenti. (Vt selle kohta pike-*malt Ingtalan*. . . 2012.)

Kui kommunaalteenuseid pakkuvad firmad oleksid järjekindlad ja nõuaksid arвете tähtaegset tasumist, tekitaks see lepingut rikkuvatele kodumajapidamistele suuri probleeme, sest selliste teenuste pakkujaks on loomulikult monopolid. Elektrivool ja jooksev vesi on ju hädavajalikud asjad. Esmapilgul võib näida, et seetõttu on tagatud range maksedistsipliin. Tegelikult avalduvad need probleemid Ungari poliitilistes, sotsiaalsetes ja kultuurilistes tingimustes mitmesugusel vastuolulisel ja segadust tekitaval viisil ning nende mõjud on vastastikused. Elektrist või veest ilmajätmisel on nii rängad tagajärjed, et kõik kaastundlikud inimesed asuvad nende poolele, kes on maksmata jättes murdnud lubadust. Seetõttu ei söanda kommunaalteenuste osutajad karne abinõusid kasutada isegi siis, kui seda lubaks seadused ning sotsiaalsete aspektide ja vajadustega seotud asjaolud võimaldaksid. Niisugune olukord

³Keller (2012) avaldab huvitavaid andmeid Visegrádi riikide kohta. Eurostati aruande (2011) andmed kuni aastani 2009 näitavad kõige suuremat kodumajapidamiste võlgade kasvu just Ungaris.

innustab lepingut murdma ka neid, kes oleksid võimelised oma võlga tasuma, kas või osaliselt. (Samal ajal pole üldse haruldane, et äärmises vaesuses elavad ja sotsiaalset solidaarsust kõige enam vajavad perekonnad on jäetud ilma igasuguste kommunaalteenusteta.)

Makseid tähtjaks tegemata jätvate ning sellega lepingut murdvate firmade osa on väga suur. Maksetähtaegadest kinnipidamatus on üldlevinud. On märkimisväärne, et maksetega hilinejate hulgas on palju riigiasutusi ja riigile või kohalikele omavalitsustele kuuluvaid institutsioone, nagu haiglad, koolid ja ülikoolid.⁴

Lepingumurdmise ohvrid on sel juhul tooteid või teenuseid pakkuvad firmad. Kui neil pole piisavalt raha ja puudub vajalik krediidireiting, võivad hilinevad või laekumata jäänud maksed ähvardada nende firmade olemasolu. Suur osa neist pankrotistub.

Firmade pankrottide arv kasvab. Neil võib olla probleeme seetõttu, et nad ei leidnud ostjaid üldise nõudluse languse ajal, või seepärast, et tarbijad ei ole nende kaupadest või teenustest huvitatud, sest firmad on pidevalt murdnud A-tüüpi lubadusi, hilinedes tellimuste täitmisega või väljastades praaki. Samuti võivad sellised firmad olla ise B-tüüpi lubaduste murdmise ohvrid: kuigi nad müüjatena täitsid oma kohustusi, jätsid teenuste kasutajad neile maksmata.⁵

Lepingute sõlmimisel üritavad müüjad endale tagatise luua sel teel, et nõuavad teatud ulatuses hinnast ettemaksu (Raiser, Rousse, Steves 2004), kuid see võimaldab vaid osalist kaitset. Sel juhul välistatakse lepingu eriti jäme rikkumine täielikult maksmata jätmisega, kuid see ei takista hilinemist maksetega ülejäänud summa osas või jäägi koguni maksmata jätmist.

⁴2012. aasta mais ulatusid avalike institutsioonide maksetähtaja ületanud arved 42,2 miljardi forintini (u 148 miljonit eurot) (*Népszava* 2012).

⁵Näiteks Megyeri silla ehitamise puhul üle Doonau, kui valitsus tegi lepingu peatöövõtja firmaga, kes omakorda sõlmis lepingud suure hulga alltäitjatega. Töö tehti lepingu järgi, kuid valitsus jättis selle eest maksmata ning peatöövõtja ei saanud seetõttu täita oma kohustusi alltöövõtjate ees. Viimased korraldasid oma taotluste toetuseks mitmeid meelevaoldusi.

Ilmajäämine firmale õigustatult kuuluvast tulust tekitab kahju selle omanikele, seab rahalistesse raskustesse sattumise korral ohtu töökohad selles firmas ning pankroti puhul saadab töötajad tänavale.

Nagu eelnevalt käsitletud A-tüüpi lepingu rikkumiste korral, pole ka siin küsimus mitte ainult materiaalses kaotuses. Lepingumurdmise ohvritele tähendab see rahu ja julgeolekutunde lõppemist. Inimesed kibestuvad ja muutuvad vihaseks. Maks-mata arvete pärast hätta sattunud ettevõtjad protestivad.

C. Laenuvõtjate lubadused laenuandjatele

Tootmis- või teenindustevõtte annab *ärilaenu* kasutajafirmale sel puhul, kui ta ei nõua müügihinna kohe tasumist. See on turumajanduses levinud tava: kliendiga sõlmitud ostu- ja müügilepingutes nähakse ette maksega viivitamiseks lubatud aeg. Kui aga ostja ületab selle tähtaja, algab *sunnitud* laenamine: müüja peab lepingu murdmise tõttu suurendama kommerts krediiti.

Pöördume teise, palju suuremahulisema krediidiviisi juurde, milleks on *pangalaenu*. Sel juhul annab pank või mõni teine rahandusasutus laenu kodumajapidamistele, firmadele või teistele organisatsioonidele (kasumit mitte taotlevad ettevõtted, riigiasutused, vabaihendused jne), kes on laenuvõtjad. Sel juhul on debitorid lubaduse andjad ning pangad need, kellele lubadused on antud.

Võttes esmalt vaatluse alla kodumajapidamised, on näha, et nende võlgnevused on viimastel aastatel kiiresti kasvanud. Suur osa ungarlastest on sõltuvuses võlgu ostmise võimalusest. Järjest rohkem inimesi on viimase kümnendi jooksul võtnud krediiti, et osta auto või maja või siis maja ehitada. Suur osa kinnisvara-laenudest võeti välisvaluutas, eriti Šveitsi frankides, mille puhul tuli maksta palju madalamat intressi kui Ungari rahvusvaluutas forintis võetud laenude eest.⁶

⁶Kiiresti kuhjunud eraisikute võlakooormust, sealhulgas nn välisvaluutas võlgnike probleemi on käsitletud mitmes uurimuses. Vt nt European... 2012: 125–127; Hudecz 2012.

Pärast laenude võtmist toimus kaks muutust. Ungari mässis end rahvusvahelisse rahanduskriisi, mille tagajärjel osa laenuvõtjaid kaotas töö või nende sissetulek langes rängalt. Samal ajal nõrgenes forint Šveitsi frangi ja teiste valuutade suhtes. Laenu tagasimakse kohustused, mis näisid vastuvõetavad kodumajapidamiste sissetulekute puhul laenu võtmise ajal, muutusid nüüd talumatult suureks. Erasisikute viivislaenude osa kasvas järsult. Seda murettekitavat suundumust kirjeldavad tabelite 1 ja 2 teine ning kolmas rida.

Väljendades seda käesolevas töös kasutatavas keeles peame ütleva, et suur osa kodumajapidamisi murdis oma laenuandjale antud lubadust. Paljud neist maksavad osaliselt või viivitusega, s.t nad on lubadusi ainult pooleldi täitnud. Teised on pöördumatult maksejõuetud, murdes lubadusi täielikult. Minu kavatsuseks on siinkohal ainult nähtust kirjeldada, minemata selle põhjuste üksikasjade juurde. Tahaksin siiski märkida, et kujunenud olukorra eest ei lasu süü mitte ainult lubaduse andjate poolel, milleks on oma kohustuste täitmisel ebaõnnestunud kodumajapidamised. Pangad lootsid neil aastatel saada head tulu ning sageli veensid tulevasi võlgnikke laenu võtma, jättes samal ajal järele uurimata nende krediidikõlblikkuse. Teisiti öeldes jalutasid need, kellele lubadused anti, nende enda seatud lõksu.

Majanduslik stagnatsioon ja allakäik olid juba nõrgestanud ettevõtlussektori maksevõimet. Tähtaega ületanud firmadele antud laenude arv kasvas murettekitavalt.

Andmed näitavad ka seda, et veerand ettevõtetele mitmesugusteks projektideks antud laenudest olid viivisega. See osakaal on suur. Selle artikli piires võime kirjeldatud suundumuste kohta öelda, et pankadele antud lubadusi täitmata jätnud firmade arv on kasvanud. Sama kehtib avaliku sektori institutsioonide kohta, mis laenasid suuri summasid, mida nad nüüd ei suuda kokkulepitud tingimustel tagasi maksta.

D. Valitsuse (kesk- või kohalik omavalitsus) lubadused kodanikele

Mõned regulatsioonid on seotud selgesti sõnastatud lubadustega, mida valitsus annab, teised seostuvad vaiksete kaudsete lubadus-

Tabel 1

VIIIVISLAENUDE KASV 2008–2011
(detsember 2008=100)

Tüüp	Dets 2008	Dets 2009	Dets 2010	Dets 2011
Kõik laenud	100	134,8	164,6	194,3
Laenud kodumajapidamistele	100	145,8	188,3	228,6
Eluasemelaenud kodumajapidamistele	100	168,1	232,1	310,6
Laenud teistes sektorites	100	124,8	143	163,1

Märkus: Viivislaenudeks nimetatakse laenusid, mille maksetähtaega on ületatud rohkem kui 90 päeva võrra.

Allikas: Pénzügyi... 2012a.

Tabel 2

VIIIVISLAENUDE OSAKAAL 2008–2011
(protsentides)

Tüüp	Dets 2008	Dets 2009	Dets 2010	Dets 2011
Kõik laenud	12,3	17,5	20,9	25,2
Laenud kodumajapidamistele	16,7	24,5	28,3	34,7
Eluasemelaenud kodumajapidamistele	12,5	20,2	24,5	32,4
Laenud teistes sektorites	9,9	13,5	15,8	18,7

Märkus: Osakaal kõigist sama tüüpi laenudest (näiteks viivislaenud moodustasid 2008. aasta detsembris 16,7% kõigist kodumajapidamistele selleks ajaks välja antud laenudest).

Allikas: Pénzügyi... 2012a.

tega. Võtame vaatluse alla need lubadused, millega riik on võtnud pikaajalisi kohustusi. Need, kellele lubadused anti ehk regulatsioonist kasu saajad usaldasid riigi lubadusi ning korraldasid vastavalt ümber oma elu, perekonnaelarve ja pikaajalise säästmise plaanid.

Kasutan ainult ühte, kuid kaalukat näidet. Ungari valitsus muutis 2010. ja 2011. aastal põhjalikult ja ootamatult pensionisüsteemi. Seni oli kindel osa tsentraalselt kogutud pensionimaksetest eraldatud erapensionifondidele, mida kutsuti pensionisüsteemi teiseks sambaks.⁷ Uued abinõud tegid sellele praktilise lõpu. Nüüd lähevad kõik kohustuslikud pensionimaksed riiklikku pensionifondi. Erapensionifondidesse akumulieeritud kapital siirdati kiiresti riigieelarvesse. Suur osa sellest läks avaliku sektori igapäevakulutusteks (Simonovits 2011; European... 2012: 128). Ma ei uuri siinkohal seda, kas uued seadused vastasid põhiseadusest ja õiguste kaitsest tulenevatele nõuetele. Mitmed kodu- ja välismaa õigusteadlased on andnud sellele küsimusele eitava vastuse. Jättes kõrvale nende otsuste õiguspärasuse, keskendun oma teemale. Arusaadavatel põhjustel eeldasid (pensioniga) kindlustatud isikud, et riik on andnud lubaduse, mille järgi erafondidesse tehtud sissemaksete põhjal kujunev kapital kuulub neid sissemakseid teinud isikutele. Nende arvates tähendab süsteemi radikaalne muutmine ehk teise samba likvideerimine, et riik on oma lubaduse murdnud. Endiselt pole teada, mida see muudatus tähendab tulevaste pensionäride sissetulekule. Keegi ei saa anda isegi tulevikus ühest hinnangut võidu või kaotuse kohta, sest puudub võrdlusalus. Keegi pole võimeline tagantjärele ütlema, milline oleks olnud erapensionifondidest makstav pension, kui neid fonde poleks likvideeritud. Igal juhul aga tähendas see illusioonide kaotamist, solvumist riigi peale ning ebakindluse suurenemist tuleviku suhtes nende puhul, keda riik alandas, võttes ära nende oodatud sissetuleku, mille saamiseks nad olid teinud sissemakseid erapensionifondidesse.

⁷Üldiselt kogutakse neid kohustuslikke sissemakseid mingit tüüpi maksuga, milleks Eestis on sotsiaalmaks. *Tlk.*

E. Poliitilised lubadused (poliitikute, erakondade või liikumiste poolt) valijaskonnale

Kõigi parlamentaarse demokraatiaga riikide kodanikud kaebavad, et poliitikud lubavad neile valimiskampaania ajal maad ja taevad kokku, kuid jätavad seejärel lubadused täitmata. Alates mitmeparteisüsteemi taaskehtestamisest on kuulda olnud rahulolematust Ungari erakondade ja juhtivate poliitikutega.

Siin pole ruumi hinnata poliitiliste lubaduste pidamist viimase kahekümne kahe aasta jooksul. Piirdume viimaste, 2010. aastal toimunud valimistega. Erakondade juhid ja valimiskandidaadid tulid välja mitmesuguste lubadustega. Valimised võitnud partei Fidesz oli ettevaatlik numbriliselt väljendatud lubaduste andmisel, sest nende eest oleks võimalik hiljem vastust küsida. Üks valijatele tugevat muljet avaldanud lubadus oli aga luua miljon töökohta (Matolcsy 2010: 27). Ungaris on ligikaudu kümme miljonit elanikku. Fidesz jättis endale kümme aastat lubaduse täitmiseks. Hiljem, kui Fidesz oli moodustanud valitsuse, täpsustas üks juhtiv majanduspoliitik seda lubadust. Lubati selle ühtlast täitmist: igal nende võimul oleku aastal nelja-aastase valimisperioodi jooksul luuakse 400 000 töökohta (Varga 2010).

Seni pole valitsus seda lubadust suutnud täita, tööhõive kasv on olnud märksa aeglasem. Ning tööhõive numbrite lähem vaatlus näitab, et neid on paisutanud avalikud tööd, mis asendavad sotsiaaltoetused põhiliselt osalise tööajaga töökohtadega, kus töötajatele makstakse näljapalka. Mitmes sektoris on tavaliste töölepingutega seotud töökohtade arv isegi langenud.

Lubadus oli suunatud eelkõige neile, kes oleksid meelsasti tööle asunud. Neile sai nüüd osaks suur rahaline kaotus. Samuti tuleb nimetada illusioonide kadumist. Tööpuudus tekitab hirmu nendes, kellel veel tööd on, kes aga tunnevad end ebakindlalt võimaluse tõttu see kaotada. Paljusid inimesi täitis lootus, mille oli tekitanud nende häáli nooliv erakond. Nüüd on nad pettunud, avastades, et lubadusi pole täidetud.

VASTASTIKUSED TOIMED

Siirdeefektid tootmises ja krediidisüsteemis

Iga eelmises osas käsitletud lubaduse murdmise tüübi puhul tegime kindlaks, et sellega ei kaasnenud kannatanutele mitte ainult materiaalseid kaotusi, vaid see mõjutas ka nende vaimset seisundit, tuju ja heaolu. Iga kahjutüüpi hinnati eraldi. Tegelikult aga on tuhandete ja sadade tuhandete mikrosündmuste vahel palju seoseid.

Kõige tuntum neist on seos hilinevad või tasumata jäänud maksete vahel, s.t selle artikli mõistetes siirded B-tüüpi lubaduste murdmise vahel. Firmad *G*, *H* ja *I* peavad maksma saadud toodete eest firmale *M*, kuid nad murravad lubadust ja jätaavad arved tasumata. Firma *M* on omakorda võlgu firmadele *X*, *Y* ja *Z*, kuid mitte saades raha oma võlglastelt, on ta vastu enda tahtmist sunnitud lubadust murdma ja jätab maksmata firmadele, kellele ta ise võlgu on. Firmad *X*, *Y* ja *Z* ei ole seetõttu omakorda võimelised täitma endale võetud kohustusi jne. Ungari majandusslängis kutsutakse seda nähtust *ahelvõlgnevuseks*. Iga ahelalüli puhul on iseloomulik, et seal on oma maksetega hilinevad võlgnik ning oma raha asjatult ootav sundkreeditor. *Ahelvõlgnevus* tekib siis, kui üksikud hilinevad maksete lülid omavahel liituvad. Nendest probleemidest tekib spiraal, kiirenev ja üha suuremaks muutuv võlgnevuste keeris. Näiteks hinnatakse ahelvõlgnevuse ulatust Ungari ehitustööstuses 400 miljardi forintini (u 1,4 miljardit eurot), mis on umbes veerand selle sektori aastasest tootmismahust. Olukorda kirjeldab hästi pressiteate pealkiri “Ahelvõlgnevuse nõiaringist puudub väljapääs?” (MTI — Stop 2012. Vt ka MTI — Figyelő 2012).

Võlgades firmad hakkavad üksteise järel pankrotti minema ning B- ja C-tüüpi lepingumurdmised muutuvad A-tüüpi murdmiseks. Suurtes rahalistes raskustes olev tootja- või varustaja-firma ei suuda täita oma tootmise või teenuste pakkumisega seotud kohustusi. Ka siin on tegemist siirdeefektidega, mis on hästi tuntud konjunktuuritsükleid käsitlevas majandusteoorias. Tootmise vähenemine võib viia majanduslanguseni. Reaalmajanduse

kokkutõmbumine avaldab mõju firmade finantspositsioonile, mis omakorda kiirendab võlaspiraali.

Olukord halveneb selle tõttu, et C-tüüpi lubaduste murdmise ohver — pangalaenude teenindamise või tagasimaksete lakkamise tõttu — on pangandussektor. Kuigi suur osa süüist selles, et viivislaenude ja tagasimaksmata laenude osa kujuneb nii kõrgeks, lasub pankadel endil, on tulemuseks olukorra halvenemine pangandussektoris. See on omakorda üks pankade järsu laenamiskäitumise vähenemise põhjusi. Seegi asjaolu pidurdab tootmise kasvu ning võib olla kaasosaline majanduslanguses. Kujuneb välja põhjuse ja tagajärgede ahel, millest oli juttu eespool, s.t kodumajapidamise ja ettevõtete likviidsus väheneb, mis tekitab uusi lubaduste murdmise spiraale.

Massiline A-, B- ja C-tüüpi *mikrolubaduste* murdmine, mis võimendub eespool kirjeldatud viisil, põhjustab lõpuks suure *makroökonomilise* kahju.

Halva tuju ja eeskuju spiraal

Vastavate hästi tuntud teooriate põhjal on ökonomistidel kerge tuvastada tootmis- ja krediidisüsteemi neelavaid spiraale ning neid multiplikaatoreid, mis kirjeldavad seda, kuidas tuhanded mikrolubaduste murdmised kujunevad makrotaseme kriisiks. Samas on eelkõige sotsiaalpsühholoogide ülesanne kirjeldada, kuidas lubaduste murdmisega kaasnev pahameel ja solvumine kandub ühelt inimeselt teisele. Üks kodanik lahkub vihasena kodust, sest torumees jättis eelmisel päeval tulemata ning hommikul polnud majas sooja vett. Autoga tööle sõites sõimab ta ülekäigurada ületavat jalakäijat, kes omakorda sellest ärritub ning tülitseb seejärel töö juures kolleegidega. Tööpäeva järel naasevad kõik need inimesed koju närviliselt ja ärritatult. Nad nakatavad oma viha ja paha tuju teisi pereliikmeid. Paha tuju ja pinge levib nagu nakkushaigus ühelt inimeselt teisele.

Küsimus pole ainult halvas tujus. *Halb eeskuju* levib samuti nagu nakkus. Paljud inimesed küsivad endalt: “Kui teised inimesed ei pea oma lubadustest kinni, miks siis pean mina olema see ainuke loll, kes oma lubadusi täidab?” Mida rohkem halbu näiteid inimesed kohtavad, seda rohkem nad imestavad, miks just nemad

peaksid selleks erandiks olema, kes oma kohustusi tõsiselt võtab, ja seda omaenda kahjuks. Siirdeefektid isikult isikule põhjustavad üha ulatuslikuma halva toimega nähtuste leviku: iga lubaduste murdmine põhjustab kasvava hulga järgmisi lubaduste murdmisi.

Poliitika/valitsemise ja ärivaldkonnas töötavad inimesed pole üksteisest eraldatud. Andekad ja/või nutikad isikud pääsevad kergesti läbi nende valdkondade vahel asuvatest pöördustest, olles järgemööda poliitilistel, administratiivsetel ja äriiga seotud ametikohtadel. Kui neil tekib lubaduste murdmise ja vastutamatus harjumus ühes valdkonnas, võtavad nad selle kaasa teistesse kohtadesse.

Eriti ohtlik on tavaliste inimeste hulgas sellise tunde tekkimine, et “need seal üleval”, poliitilise võimu tipus, ei pea sõna. “Kui need seal üleval saavad hakkama oma lubadusi täitmata, miks siis pean mina, väike inimene, täitma 100% oma lubadustest?” Kahetsusväärsel kombel mõtlevad sellisel viisil tõenäoliselt paljud inimesed.

MORAALNE HINNANG LUBADUSTE TÄITMISE VÕI MURDMISE KOHTA

Inimeste südant võivad täita mitmesugused kahtlused. Arvatavasti enamik siiski usub, et lubadusi tuleb täita. Miks nad nii arvavad? Vastus pole enesestmõistetav, sest sageli saab lubaduse andja selle murdmisest kasu. Siit edasi viib mu artikkel palju laiema teema juurde, milleks on moraalse hinnangu andmine inimeste tegudele.

Filosoofide hulgas puudub üksmeel eetika alusküsimustele vastamisel.⁸ Ma ei tunne end pädevana, et kommenteerida eri filosoofiakoolkondade vaidlusi. Püüan edasi minna teistsuguse lähenemisviisiga. Kuidas “inimesed tänaval”, kes majanduses ja poliitikas tegutsevad, hindavad lubaduste murdmist?

Kui käsitlesime mitmesuguseid lubaduste murdmise tüüpe, pidime taas tõdema, et täitmata jäänud lubaduste ohvrid on paha-

⁸Stanfordi filosoofiaentsüklopeedia annab märksõna *lubadus* siseselgitamisel põhjaliku ülevaate rööbitistest eetikateooriatest (*Stanford...* 2008). Samuti annab Dennis M. Pattersoni (1992) artikkel ülevaate mitmest olulisest lubaduste väärtusi käsitlevatest töödest.

sed ja segaduses. Tegelikult nad taunivad juba ainuüksi lubaduse täitmata jätmise fakti, sest üldine korralikkus nõuab kõigilt sõnapidamist. “Täidan oma lubaduse — seepärast eeldan sedasama ka sinult. Kuhu me jõuame, kui igaüks annab lubadusi ja hiljem ei hooli omaenda antud sõnast?” Küllalt paljud mõtlevad niiviisi, võimalik koguni, et suurem osa inimesi. Isegi siis, kui me pole kunagi käes hoidnud mõne filosoofi kirjutatud raamatut, oleme siin jõudnud lähedale Immanuel Kanti seisukohale, samuti suhete *lepingulisusest* lähtuvalle filosoofiakoolkonnale, mis tuletab eetilised printsiibid sotsiaalse lepingu ideest.

Käsitledes artiklis alguses lubaduse murdmise tüüpe ja hiljem lubaduste murdmisega kaasnevat mõju, pöörasime suurt tähelepanu selle nähtusega kaasnevatele soovimatutele *tagajärgedele*. Inimesed mõtlevad samal viisil, kui nad üritavad vastust leida küsimusele, kui palju kahju nad kannatasid teise poole lepingu murdmise tõttu. Sel juhul läheneb arutlusviis teise, käitumise *tagajärgedest* lähtuva filosoofiakoolkonna mõtlemisviisile. Peame käituma eetiliselt, muu hulgas ka täitma antud lubadusi, sest ebaeetilisel käitumisel on soovimatud tagajärjed. Niisugune mõtlemisviis on ökonomistidele peaaegu enesestmõistetav.

Lugedes sel teemal filosoofide kirjutatut jääb mulje, et teoreetiliselt ei välista need kaks lähenemisviisi teineteist.⁹ Igal juhul eksisteerivad need lähenemisviisid koos, tavaliste inimeste moraalsetes kaalutlustes teineteist asendades ja võimendades.

Vaatleme üht näidet. Patsient on vihane, sest teda erakliinikus kalli raha eest kindlal ajal vastu võtta lubanud arst laskis tal tegelikult kaua aega oodata. Hinnates seda olukorda näeb ta üldise korraliku käitumise eelduse rikkumist. “Mida see arst siis ütleb, kui kallis jurist või automehhaanik laseb tal endal tunde oodata?” Ning ta peab tähtsaks ka lubaduse murdmise tagajärgi, ootamisele raisatud aega. Ta võrdleb ning teeb mõtetes teatud kulu-kasu-analüüsi: tal poleks tulnud kauem oodata ning ta oleks säästnud erakliiniku kõrge tasu, kui ta oleks läinud riigi rahastatavasse avalikku kliinikusse.

⁹Filosoofiakirjanduses on töid, mis üritavad neid lähenemisviise osaliselt, piiratult lepitada. Vt näiteks Nozick (1974).

Kui me saame üle esimesest lubaduse murdmisest tingitud nõrdimusest ja meelepahast, asume andma sellele moraalselt hinnangut. Niisamuti nagu õigussüsteemis toimuva kohtumõistmise puhul ei rakenda me siingi lihtsat valemit. Meid ei rahulda avaldus, et igasugune lubaduse murdmine tuleb moraalselt hukka mõista. Peame vajalikuks hinnata asjaolusid, mille tõttu sündmused toimusid just sellisel viisil.

Mulle pole kätte sattunud õigusteadlaste, sotsioloogide ega filosoofide kirjutatud süstemaatilist uurimust või küsitlust, et selgitada Ungari elanikkonna vaateid. Samas on Ameerika Ühendriikides tehtud mitmeid selleteemalisi uuringuid. Võib muidugi olla, et ameeriklaste reageeringuviiside jaotus erineb seda laadi olukorra puhul ungarlaste omast, kuid isegi sel juhul on (vähemalt rakendusuuringute metodoloogia seisukohast) õpetlik anda ülevaade mõnest Ameerikas tehtud uuringust.

Steven Shavelli (2006) artikli pealkiri “Kas lepingumurdmine on ebamoraalne?” tabab käsitletava teema südamikku. Autor on korraldanud väikesel valimil põhineva uuringu. Näiteks on ta esitanud intervjuueritavatele järgmise küsimuse: Oletame, et remondimees on teinud lepingu korteriomanikuga kõõgi renoveerimiseks. Seejärel avastab remondimees, et tööde maksumus on palju suurem, kui oli esialgu lepingus ette nähtud. Ta ei täida lubadust. Küsimus: Kas vastaja peab lubaduse murdmist ebaetiliseks? Vastajatel oli võimalik vastuse varianti valida viiepunktilisel skaalal, alustades vastusega, mille väärtus oli 1 ja mis eeldas lubaduse murdmise pidamist täielikult ebaetiliselt, ning lõpetades vastusega, mille väärtus oli 5 ning mis pidas valikut täiesti eetiliseks. 31 vastust 41-st paiknes skaalal 1–3 ning ainult kolm andis olukorrale hinnangu 4, mis tähendas selle pidamist mõnevõrra eetiliseks. Keegi ei hinnanud seda viiega ega pidanud täiesti eetiliseks. Samas aga muutus vastuste jaotus oluliselt, kui esialgset küsimust täiendati mitme tähtsa üksikasjaga. Näiteks küsiti, kas nad määrasid eelnevalt kindlaks, mis saab siis, kui kulud osutuvad kokkulepitust suuremaks. Kas nad leppisid enne kokku, et leping kehtib ka siis, kui tegelikud kulud on kavandatud suuremad? Kas nad leppisid eelnevalt kokku kahjutasus juhuks, kui remondimees ei täida oma lubadust? Mida suuremal määral vastajad taipasid,

et võib esineda “kergendavaid asjaolusid”, seda ettevaatlikumalt nad olukorda hindasid.

Tess Wilkinson-Ryani ja Jonathan Baroni (2009) artiklis püütakse inimeste moraalseid hinnanguid lepingumurdmisele proovile panna samasuguste tegelikust elust võetud näidete abil. Mitme hüpoteetilise loo kohta esitati küsimusi ning püüti selgitada erinevate inimrühmade seisukohti. Näiteks pakuti intervjueritavatele võimalust hinnata järgmist olukorda. Abielupaar üürib pulma-aastapäeva tähistamiseks restorani. Selle omanik aga tahab lepingu katkestada, sest on ootamatult saanud palju parema pakumise. Edasi võib lugu minna kahte moodi. Esimesel juhul teeb restorani omanik ettepaneku koos maha istuda, probleemi arutada ja kokku leppida kahjutasu suurus. Teisel juhul ei peeta otse-seid läbirääkimisi, vaid restorani omanik palkab makstava kahjutasu suuruse määramiseks väljastpoolt vahendaja. Kõik küsitlused näitasid, et lepingu tingimused ning selle murdmisele viinud asjaolud avaldasid olukorra kohta moraalseid hinnanguid langetavatele inimestele suurt mõju.

Millised erilised “laboratoorsed” tingimused olid paari viimase aasta jooksul kättesaadavad Ungari sotsioloogidele ja õigus-teadlastele, kui pool riiki arutas “välisvaluutas võlgu võtnute väljaaitamise probleemi”? Poleks vaja olnud kasutada kunstlikult väljamõeldud lugusid, sest tegelik elu tekitas juhtumid, mille kohta inimesed oleksid võinud moraalseid hinnanguid anda. Kahjuks ei haaranud Ungari sotsiaalteadlased sellest võimalusest kinni.

Siinkohal on kasulik teha üldine kokkuvõte asjaoludest, mida tuleks kaaluda lepingute rikkumise puhul langetatavate moraalsete hinnangute puhul.

1. Kas lubaja võttis kohustuse *bona fide* viisil? Või teadis ta juba algusest peale, et tal ei ole võimalik kohustust täita, kuid altvedamiseks sõlmis ta siiski lepingu.
2. *Bona fide* on korrektse lubaduse tarvilik, kuid mitte piisav tingimus. Kas ta mõtles hoolikalt läbi lubaduse täitmise võimalikkuse? Schilleri kangelane oli oma sõnapidamise nimel valmis igasuguseks võitluseks ja kartmatuks teoks. Oli ta aga küllalt ettevaatlik, kui lubas naasta kolme päeva pärast? Kolme päeva jooksul tagasi jõuda poleks valmistanud mingit

probleemi, kui ei oleks olnud vihma ja üleujutust, kui röövlid poleks talle kallale tunginud. Lubaja — ning see on küllalt levinud viis — võtab võimalikult lühikese tähtaja, millest kin-nipidamine õnnestub, kui ei tule ette ootamatuid asjaolusid. Tegelikult aga juhtub sageli, et ootamatuid asjaolusid tuleb ette ning seetõttu peaks realistlik tähtaeg alati olema teatud varuga. Vaene Damon, kelle valitseja oli just mõistnud ris-tilöömisele, ei mõelnud kuigi palju varuajale. Teistelt otsus-tajatelt märksa rahulikumates olukordades aga eeldame palju hoolikamat võimaluste hindamist. Ning see ei kehti mitte ainult lubaduse andja, vaid ka lubaduse vastuvõtja kohta. Tul-les tagasi “välisvaluutas võlgu võtnute” näite juurde saab öelda, et nii võla võtjad kui ka andjad kalkuleerisid valesi ja vastu-tundetult, eirates ootamatute asjaoludega seotud riske.

3. Kas ühepoolse lubaduse andmise puhul pakub lubaja või ka-hepoolse kokkuleppe puhul pakuvad mõlemad pooled juba ette tagatise juhuks, kui lubadus jääb täitmata, ning mõtlevad sellele, millist hüvitust pakkuda teisele poolele?
4. Millised motiivid viisid selleni, et lubaja ei täitnud lubadust? Kas lubadust murti suurema kasu saamise nimel? Või olid lu-batu osalise või täieliku täitmata jätmise põhjuseks sõltumatud välistegurid?
5. Kas lubaja tegi kõik temast oleneva, et ootamatute asjaolude ilmnedes lubadust osaltki täita? Me peame Schilleri kange-lasest lugu ka selle pärast, et ta tegi antud lubaduse täitmiseks kangelaslikke jõupingutusi.
6. Sõltumata asjaoludest — kas lubaduse andja tegi selle täitmiseks kõik temast oleneva või jättis lubaduse täitmata hoolimatuses?
7. Kas lepingu murdmise korral ning olukorras, kus lepingus pole täpselt kirja pandud kompensatsiooni suurus, otsis lubaduse andja võimalust jõuda kahjukannatajaga kokkuleppele? Või püüdis ta ta teise poole ees näida sellena, kes ei ole olukor-rast teadlik? Võib-olla hoiab ta kompensatsiooni maksmisest kõrvale?

Need, kes tahavad lubaduse murdmise kohta moraalset hinnan-gut anda, peaksid hoolikalt kaaluma nii süüd kergendavaid kui ka raskendavaid asjaolusid. Kui hinnangu andja on lubaduse murd-

mise ohver, peaks ta püüdma vastata küsimusele, mil määral ta ise on selle olukorra eest vastutav. Lubaduse murdjad kasutavad sageli kaitsevahendina “süüdistatavat ohvrit”-taktikat. Niisugused katseted tõrjuvad kannatanud õigustatult tagasi. Hoolimata sellest, kui õigustatud on selliste eesmärgile pühendatud rünnakute tõrjumine kannatanute poolt, ei vabasta see kannatanuid omal algatusel hinnangu langetamisest selle kohta, kas nad vastutavad ka ise mingil määral selle eest, mis juhtus. Täitmata jäänud kokkuleppe sõlmimiseks on vaja kahte poolt: üks pakub võltsi lubaduse ja teine usub seda ning laseb end alt vedada.

LUBADUSE TÄITMISE VÕI MURDMISE MOTIIVID; TÄITMISE JÕUSTAMINE

Ma ei taha kuidagi kahandada järgnevalt esitatud väidete olulisust lubadusemurdmise teemal. Siiski on minu tähelepanekute põhjal — mille tõestuseks mul pole küll süsteemseid vaatlusi ega usaldusväärseid andmeid — lubaduste pidamine õnneks palju Levinum kui nende murdmine. Vaatlen kõrvuti mõlema vastandliku nähtusega seotud motiive.

Tahaksin peale *lubaja* motiivide kõnelda ka *lubaduse vastuvõtja* ehk selle täitmisest kasu saaja motiividest. Peale lubadusega seotud kahe poole tuleb käsitleda sellest suhtest väljaspool olevaid tegutsejaid, kes avaldavad mõju või võivad avaldada mõju sündmustele. Mõiste “motiiv” osutab vabatahtlikule tegutsemisele. Kõrvuti sellega räägime ka lubaduste täitmise *jõustamisest*.

Moraalsed motiivid

Siinkohal jätkame artikli eelmises osas alustatud mõttekäiku. Lubaduse andjad on põhiliselt ausad inimesed, kes võtavad *bona fide* kohustusi ning püüavad neid söakalt täita.

Vaatame, mis toimub turumajanduses aetavas äris. Suur viga on arvata, nagu toimuksid kõik tehingud juristide kirjapanud lepingute kohaselt. Mitmesugused sisendi- ja väljundivood toimuvad ilma mingi erilise lubaduseta, rutiinse, korduva “tavapärase ärina”. Isegi see, kui tootja ja ostja sõlmivad lepingu,

ei tähenda veel, et iga pisiasi on reguleeritud. Teist poolt usaldavad partnerid jätvavad lepingus küsimusi avatuks. Õigusprofessor Steward Macaulay (1963) korraldas Ameerika ärimeeste hulgas uuringu ja jõudis järeldusele, et nad peavad niisugust mitteformaalsust normaalseks ega püüagi oma suhteid üles ehitada kõikehõlmavatele lepingutele. Majandusteooria raames arendatud "lepinguteooria" annab range matemaatilise tõestuse "täieliku" lepingu võimatusele ning näitab, et pole isegi mitte majanduskult kasulik püüelda seda tüüpi lepingu poole (Hart 1988; Hart, Moore 1988; Bolton, Dewatripont 2005).

Lubadusi murtakse vähem, kui nende täitmist toetavad moraalised stiimulid on tugevamad. Ma ei tahaks siin jätkata moraali lugemisega, sest seda võetakse üldiselt vastu iroonilise naeratusena. Ilmselt on vajadus vastava hariduse järele, et inimeste ajudes kindlustuks selle sõna pühadus. Selle saavutamiseks peaksid vanemad, haridusasutused ja tööandjad kõik koos töötama. Müriaadist moraalihariduse ülesannetest toon välja kaks elementi.

Üks on seotud meedia osaga. Ei möödu päevagi selleta, et ekraanidel, trükitud meedias või internetis kajastataks mõnda kõrvalekaldumist lepingu täitmisest või sellega seotud skandaali. Samal ajal ei kohta peaaegu üldse niisugust analüüsi, mis objektiivselt ja süvenenult võtaks ette sündmuste eetilise poole ning oleks valmis pakkuma moraalset hinnangut. Võimendatud uudistevoog selle kohta, kuidas inimesed antud lubadusi ei täida, tekitab künnilisust. "Kui nii paljud käituvad sellisel viisil — miks ei võiks siis mina samuti käituda?"

Teine teema, mida vaatlen moraaliga seoses, on seotud nähtusega, mida ma olen oma varasemates töödes nimetanud "pehmete eelarvekitsenduste sündroomiks". Käesoleva töö esimeses osas, kus käsitlesin B- ja C-tüüpi lubaduste murdmist, kerkisid üles oma rahalised kohustused täitmata jätnud võlgnike juhtumid (võlgades kodumajapidamised, firmad, haiglad, kohalikud omavalitsused jt organisatsioonid). Kas neid tuleks päästa? Või peaks raskustest väljarabelemise jätkma nende enda hooleks? Vastava teema esilekerkimisel toovad kommentaatorid välja suurel hulgal *majanduslikke* argumente nii poolt kui vastu: milline mõju on ühel või teisel valikul tootmisele, tööhõivele, pangandussüsteemile, riigieelarvele jne. Küsimuse eetiline aspekt jääb aga enamasti kõrvale.

Sageli ettetuleval, peaaegu kindlal “päästmisel” on *pedagoogiline mõju*. See õpetab võlgnikke lubaduste täitmist vabalt võtma, näitab, et lubaduste täitmata jätmises pole midagi häbiväärset. Võla tagasi maksmata jätmine on aga häbiväärne — isegi kergendavate asjaolude puhul! Ma pole kunagi soovitanud, et eranditult kõik, kes ise oma probleemidega hakkama ei saa, tuleks saatuse hooleks jätta. Samas ei tohiks see muutuda aga massiliseks ega toimuda niisugusel viisil, et võlgniku omavastutuse teema isegi üles ei kerkiks ning lepingu murdmisega seotud moraalseid aspekte väga harva mainitaks.

Ungaris juhtus aga just nii, kui valitsus andis teada 1500 väikese kohaliku omavalitsuse võla täielikust kustutamisest ning teiste, nende hulgas suurte omavalitsuste võla vähendamisest keskmiselt poole võrra. Teise rühma puhul pole võla kustutamise ulatus kõigil sama, vaid sõltub sellest, kui rikas või vaene on omavalitsus. Seega ei sõltu päästmise ulatus sellest, mil määral võla tekkimine sõltus kohalike omavalitsusjuhtide vastutustundetusest ja raiskamisest. Teates päästmise kohta isegi ei mainitud võla tekkimises osalenute moraalset vastutust. Paljud omavalitsusjuhid pahandavad: “Miks olla kokkuhoidlik, kui neid, kes püüdsid oma kulutusi vähendada ning lubadusi täita, koheldakse samal viisil kui neid, kes olid vastutustundetud ja raiskasid kogukonna raha?”

Kasutan näitena veel üht, veidrat ja peaaegu uskumatut episoodi, mis seostub juba eespool mainitud “välisvaluutas võlgnike” pikaajalise looga. 2012. aasta algul kasutatud “eelistatud täieliku tagasimaksmise” skeem väärrib käsitlemist. Mõtleme sealjuures kahele tüüpilisele loole.

Esimese loos on tegelaseks vaene ning vähese kooliharidusega mees, kes on perekonnapea, kelle elamistingimused on kehvad ning kellel on laenu abil võimalik saada parem korter. Pank peaaegu määris talle laenu kaela ega hoiatanud teda piisavalt riski eest. Lugu läheb edasi kurval viisil. Laenu võtmise ajal oli tal töökoht, mille ta hiljem kaotas. Forinti nõrgenemise tõttu välisvaluutade suhtes kasvasid tema igakuised maksed. Nüüd on ta jõudnud olukorda, kus ta pole mõne aja jooksul makseid enam teinud. Kuna korter, kus ta koos perekonnaga on elanud, on laenu tagatiseks, peab ta võib-olla mõne aja pärast sellest panga heaks loobuma. Selle juhtumi puhul põrkuvad kaks eetilist printsiipi: hädasolijate

abistamist eeldav solidaarsusprintsiiip ning individuaalse vastutuse printsiiip, mille järgi iga indiviid vastutab ise oma otsuste eest, mille hulka kuuluvad ka halvad laenuvõtmisotsused. Siin kaalub minu moraali mõistmise kohaselt esimene printsiiip teise üles: see mees ja tema perekond tuleks sellest raskest olukorrast päästa.

Teises loos on tegelane pädev, teadlik, hästi makstud, majandus- või õigusharidusega. Võimalik, et ta töötab riigiasutuses. Ta elab kenas korteris. Ta võtab suure laenu, sest korteri soetamine näis igakuise hinnatõusu tõttu hea investeeringuna. Tuleb välja, et ta oli langetanud halva majandusliku otsuse: suur osa tema tuluallikast lakkas olemast. Tal on ikka veel töö ning ta suudab tasuda laenu-makseid. Tema tavalist elustiili ei ähvarda kohtulik väljatõstmine korterist, sest see korter, kus ta tegelikult elab, ei ole laenu tagatiseks. Ta ostis või ehitas teise korteri investeeringuna. Ta ei muutu kodutuks, kui see teine korter temalt ära võetakse. Ma ei näe mingit moraalset probleemi selles, kui ta teenis investeeringuga kasumit. Kui ta aga kaotas, siis see on tema enda probleem.¹⁰

Valitseva poliitilise jõu seadustatud “eelistatud täieliku tagasimaksmise” protsess tegi “välisvaluutas laenajale” võimalikuks maksta laen tagasi ühekordse kindlasummalise maksena. Korralduslikult on see võimalus seotud mitme tingimusega. Esimese tingimuse järgi peab võlgnik olema sooritanud makseid korralikult viimase kuue kuu jooksul. Selle tingimusega on meie esimese loo kangelane võimalusest ilma jätud, sest ta on suurtes raskustes ega pole oma kohustusi õigel ajal täitnud. Teise tingimuse kohaselt tuleb laenujääk kohe tasuda ühekordse maksena. Kust saab meie vaene mees selleks raha? Temast erinevalt on aga teise loo peategelasel mõlema eespool nimetatud tingimuse täitmine kerge. Teine lugu kirjeldab omadega hästi toime tulevat sotsiaalset kihti, kes saab erilisi soodustusi vahetuskaubana poliitilise toetuse eest.

¹⁰See probleem on olnud üleval mitme aasta jooksul, aga ei valitsus, pangad ega uurimisasutused ole korraldanud ulatuslikke uuringuid, et selgitada võlgades majapidamiste sotsiaalset ja majanduslikku jaotust. Pole ligikaudsetki hinnangut selle kohta, milline on nende osa, kes abi vajavad ning kelle puhul on toetuseks eetiline alus, ning nende osa, kes võtsid laenu investeeringu rahastamiseks.

Eelistatud täielik tagasimakse tuleb teha Ungari forintites ja valitsuse poolt äripankadele kohustuslikuks tehtud vahetuskursiga, mis on laenumaksjatele palju kasulikum võrreldes tegeliku valuuta turuhinnaga. “Eelistatud täieliku tagasimaksmise” skeemi taotlevad isikud (enamik neist sarnaneb teises loos kirjeldatud isikuga) on võitnud selle võimalusega 370 miljardit forintit¹¹ eelkõige pankade, aga vähesel määral ka riigikassa, teisisõnu maksumaksjate arvel (Pénzügyi... 2012b).¹² See on üllatavalt suur summa, millele kahetsusväärset viisil ei pöörata poliitilistes vaidlustes kuigi suurt tähelepanu.

Valitsev poliitiline rühmitus on pakkunud äärmusliku näite eelarvepiirangu lõdvendamisest. Igaüks võib sellest õppida. Lubaduse murdmine tasus end ära: käesoleval juhul on lubaduseks laenu õigeaegne ning õigel viisil tagastamine. Kui te juhtsite laenu võtma kasumi teenimiseks ning kuulute endaga hästi toime tulevasse sotsiaalsesse kihti, keda eelistab valitsus, ei lange teile osaks mingit häbistamist. Te saate isegi preemiat: suure osa teie laenust maksavad tagasi teised.

Sellise “pedagoogika” suhtes on vanema või õpetaja naiivne hoiatus “ole ettevaatlik, kullake, ära anna vastutustundetuid lubadusi” jõuetu.

Maine

Lubaduse andjad on oma maine parandamiseks huvitatud sõnapidamisest. Paljude pisilubaduste murdmine või suurejooneline läbikukkumine ühe suure kohustuse täitmisel võib maine hävitada.

Firmadel on maine parandamiseks mitmesuguseid motiive. Tuntus kergendab toodete ja teenuste müümist. Mainisin juba, et ostjad on rõõmsalt valmis tuttavate ja kõrgelt hinnatud pakujate teenust vastu võtma. Parem maine annab konkurentidega võrreldes eelise. Selles mõttes on majandushuvid samuti mainega seotud. Seda täiendab ja võimendab psühholoogiline taust.

¹¹Summa vastab u 1,3 miljardile eurole. *Tlk.*

¹²Selle summa suurusjärgu hoomatavaks tegemiseks: see on rohkem kui pool 2012. aasta Ungari riigieelarve puudujäägist.

“Oleme esimeste hulgas”, “kõik tunnustavad meid” — niisugused avaldused paitavad õigusega juhtide edevust.

Sama kehtib erakondade ja organisatsioonide maine kohta. Ilmselt ei langeta valijad oma otsust ainult valimistele eelnevatel päevadel saavutatud edu või läbikukkumiste põhjal, vaid oluline osa on ka pikaajalisel mainel. Parema maine suurendab valimiste võitmise ja võimu haaramise võimalusi. Poliitikutele on maine oluline, nad naudivad tuntuks ja populaarsust — psühholoogiliselt on see kergesti mõistetav.

Lubaduse andja täidab lubadust. Miks? Teeb ta seda sellepärast, et nii käsib tema südametunnistus, terve moraal? Või teeb ta seda teadmiseaga, et aus käitumine, sõnade tegudeks muutmine avaldab teistele head muljet ja parandab tema mainet — ning tal on võimalus võimendada selle abil edu majanduslikkus konkurentsivõime või poliitikas? Neid kaht motiivi on raske eristada, nende mõju avaldub koos.

Maine määr pole kindlasuunaline muutuja, mida teatud ajavahemiku kestel võib suurendada teatud tasemeni või mille langust teatud piirides võib pidada vastuvõetavaks. See on üks nendest sotsiaalsetest nähtustest, mille muutumise kiirus — alustades mingist etteantud punktist — sõltub muutuse suunast. Firma, erakonna, majandus- või poliitilise liidri maine kasvab sageli aeglaselt ja järk-järgult, vastavalt tema tööd jälgivate inimeste positiivsele kogemusele. Kui ilmneb aga, et ta on sõna murdnud, võib tema mainet tabada äkiline kokkuvarisemine.

Kolmas lubaduste täitmist motiveeriv tegur on õigus- ja kohtusüsteem, mis jõustab lubaduste täitmist. Me jõuame selle punkti juurde varsti, aga tahaksin siinkohal teha ühe vahemärkuse. Äri maailmas võivad esimene ja teine tegur teatud ulatuses ning teatud asjaoludel asendada kolmandat (Macaulay 1963; Kornhauser 1983). Mida tugevam on lubaduse andja puhul selle pidamise ja lepingu täitmise sisemine moraalne motivatsioon ning mida suuremal määral ta püüab oma mainet parandada, seda vähem on vaja juriidilist jõudu, et tegelda lepingu murdmise tagajärgedega.

Lepingute täitmise jõustamine õiguslike vahenditega

Võime siinkohal rahulikult piirduda ärilepingutega. Valimiskampania ajal antud vastutustundetute lubaduste täitmata jätmine pole seadusega keelatud. Seda tüüpi lubaduste murdmist karistab valija — eeldusel et ta saab aru tema suhtes rakendatud pettusest ja soovib kasutada (ning on võimeline kasutama) võimalust kättemaksuks valmiskasti juures.

Tänapäeva õigusriik rakendab keerulisi seadusi, et karistada lepingute murdmist. Tsiiviilasju käsitlevate juhtumite puhul nähakse ette karistusi. Petliku ja ebaõige lubaduse ning lepingu mitetäitmisele viiva tõsise hoolimatuse puhul võib süüdistaja nõuda kohtu kehtestatavoid karistusi. Eri seadused reguleerivad pankrotiprotseduuri, võlgade katteks jäänud vara müüki, hüpoteegi realiseerimist jne. Seaduse ranguse eesmärk pole mitte ainult tagada võimalikult suures ulatuses kompensatsiooni maksmist kannatanud poolele. Selle eesmärgiks on ka hoiatamine: lubaduse andja peab kartma lubaduse murdmisega kaasnevaid tagajärgi.

Isegi vanade traditsioonidega õigusriikides ei tööta lepingute täitmist jõustav aparaat sajabrotsendilise tõhususega. Kahjuks kriis seab see masinavärk Ungaris rohkem kui arenenud demokraatlikes riikides. Paljud juristid ja firmade advokaadid on vähem osavad kui nende ametivennad läänes. Protsessid venivad pikale. Ekslikud kohtuotsused pole haruldased.

Pankrotistunud firmade kohtlemine väärrib eraldi tähelepanu. Kui ilmneb, et firma pole suuteline kõiki oma võlgu tasuma, algatatakse pankrotiprotseduur. See kuulub kohtute pädevusse: määratakse likvideerija (pankrotihaldur), kes vastavate seaduste alusel otsustab muu hulgas, kuidas müüa firma allesjäänud vara ning millisel määral ja millises ulatuses kreditoride nõuded tuleb rahuldada. Viimasel juhul ollakse kaugel lepinguliste kohustuste täielikust täitmisest, pigem tuleb tegelda kohustuste osalise täitmisega ning firma allesjäänud vara jagamisega kaotust kandvate võlausaldajate vahel. Mitmed asjaolud muudavad võitluse osaliselt täidetavatest lepingutest saadava hüvituse pärast keeruliseks.

Üheks keerulisust tingivaks teguriks on moodsa kapitalismi hästi tuntud institutsioon: *piiratud vastutus*. Aktsiaseltsi või

osaühingu omanikud vastutavad võla eest ainult sellesse firmasse investeeritud kapitali ulatuses. Halvimal juhul võivad nad sellest täies ulatuses ilma jääda: allesjäänud vara läheb kahju kannatanud võlausaldajatele. Samal ajal ei vastuta omanik oma isikliku varaga. Kui omanikud ja tegevjuhid on targad, siis on nad — kasutades leaalsete ja illeaalsete vahendite piirile jäävaid meetodeid — firmast välja kandinud suure osa vara ning kreditoride nõudmiste rahuldamiseks pole jäänud just kuigi palju. Seadused sisaldavad seda tüüpi trikitamise võimaldamiseks palju aukusid — lepingumurdjate kasuks, kahjukannatanute kulul. Kavalad juriidilised nõuandjad, seaduses esinevate aukude ärakasutamisele pühendunud nurgaadvokaadid koostavad lepingud juba algusest peale nii, et nende kliendid, rikkumata küll seadust vormiliselt, jätavad siiski järgimata *seadustähe vaimu*, mis oleks kaitsnud õiglasel viisil mõlemat lepingupoold.

Väiksem pahe on see, kui pankrotis olev ettevõtte tegelikult ikka olemas on. Mõned firmad lihtsalt kaovad, kui näevad lõppu lähenevat. Ungari ärislängis kutsutakse neid “fantomfirmadeks”. Nad ilmuvad lavale, lubavad maad ja taevad kokku, võtavad toodetele ja teenustele tellimusi — kui aga tuleb kohustuste täitmise aeg, on nad kadunud. Võlgu sisse nõuda pole kelleltki.

Ootame riigilt, et see jõustaks tema käsutuses olevate vahenditega eralepingute täitmist, ning tugevdame sel viisil lepingutest kinnipidamise “pühadust”. Viimaste aastate jooksul on Ungaris mitmel korral juhtunud aga just vastupidine. Valitsus on eralepingute prestiižile andnud hävitavaid hoope. Esitan kolm näidet, millest igaüks on põlvunud avalikkuses elavat tähelepanu.

2009. aastal maksis linnale kuulunud Budapesti Transpordifirma (BKV) hiigelsuuri hüvitusi oma lahkunud tippjuhtidele. Maksed põhinesid kehtinud ja seadusi järginud lepingutel. Uudis sellest põhjustas avalikkuse pahameele. Nüüdne valitsuspartei Fidesz, kes juhtumi ajal oli opositsioonis, alustas avalikkuse toel ulatuslikku kampaaniat, nõudes lahkumishüvitiste tagastamist. Järgmiste parlamendivalimistega ise võimule tulnud, kehtestas Fidesz kiiresti uued seadused, mis reguleerisid lahkumishüvitiste maksmist mitme aasta kohta *tagasiulatuvalt*. Sellega sätestati üle teatud piiri ulatunud lahkumishüvitistele riigisektoris (eelarveli-

sed asutused, riigile kuuluvad ettevõtted jne) 98% erimaks.¹³ Selle erimaksuga ei toonud nad eelarvesse mitte ainult mõne transpordijuhi ebamoraalselt suurt lahkumistasu, vaid osaliselt või täielikult konfiskeerisid kogu elu usinasti töötanud õpetajate, arstide ja teiste palgaliste lahkumishüvitised, mis juhtusid ületama seatud piiri ning mida siis maksustati 98% tulumaksuga. Valitsev poliitiline jõud ning selle valitsetud parlament, kuritarvitades seadusandlikke võimalusi, tühistas tagasiulatuvalt töölepingud, mille olid vabahtlikult allkirjastanud tööandjad ja -võtjad palju aastaid tagasi ning mis sisaldasid lahkumishüvitise maksmise kohustust.

Teine näide puudutab juba eespool mitu korda käsitletud “välisvaluutas võlgnike” lugu. Pank ja laenuvõtja on sõlminud korrektse lepingu. Praeguse pilguga vaadates on selge, et suur osa lepingutest sisaldab elemente, mis kahjustavad ühte, teist või mõlemat poolt ning olid ohuks kogu riigi majandusele. Massiline lepingute revideerimine oli täiesti õigustatud. Seda oleks pidanud tegema aga *vabatahtlikult* kaks lepingupoolt. Valitsus võib selleks kasutada veenmist, sisu kohta on võimalik anda juhtnöore, ka võib muudatusi suunata majanduslike stiimulitega. Samuti võivad *kohtud* tühistada vanu lepinguid ning kutsuda lepingupooli alla kirjutama uusi. Aga õigusriigis ei saa *valitsuse täidesaatvad ja juriidilised üksused* sundida *tagasiulatuvalt* lepingupooli muutma tingimusi vastu nende enda tahtmist. Täpselt see aga juhtus korduvalt ning kannatajaks oli peamiselt pangandussektor. Pangajuhid olid ärritatud, kuid lõpuks neelasid valitsuse survele kibeda rohu alla ning olid nõus muutma lepinguid neile pealesunnitud tingimuste kohaselt. Niisugune riigi sekkumine vähendas kindlasti järsult “eralepingute” mainet.

Kolmas näide on samuti pärit valitsuse ja pangandussektori suhetest. Välisvaluutas antud laenusid puudutavates läbirääkimistes oli oluliseks saavutuseks 15. detsembril 2011. aastal sõlmitud “Vastastikuse mõistmise kokkulepe”, mis oli sõnastatud nii ungari kui ka inglise keeles ning mille allkirjastasid valitsuse poolt minister György Matolcsy ja riigisekretär Gyula Pleschinger ning pangaliidu poolt selle president doktor Mihály Patai ja asepre-

¹³Nende regulatsioonide üksikasjalik kirjeldus jääb väljapoole selle artikli vaatevälja.

sident Dániel Gyuris.¹⁴ Esimese punkti järgi “valitsus kinnitab, et pankadele rakendatav maksubaas ja -määr jääb 2012. aastal muutumatuks võrreldes kehtiva regulatsiooniga ning 2013. aastal alandatakse maksumäära 50% võrra. Valitsus kinnitab samuti, et 2014. aastal ei rakendata pankadele kõrgemat maksumäära, kui seda nõuab Euroopa Liidu õiguslik raamistik või mis on kõrgem kui ELi liikmesriikides kasutatud keskmine maksubaas või -määr”. 2012. aasta lõpul parlamendile esitatud 2013. aasta eelarve tingimustes aga jäeti varem kehtestatud spetsiaalne maksumäär 50% võrra alandamata. Valitsus ei pidanud oma lubadust.

KOKKUVÕTE

Diktatuuri tingimustes ei pea türann rahvale lubadusi andma.¹⁵ Ta ei pea konkureerivate poliitiliste jõudude võistluses üha uuesti vallutama riigijuhi posti, pigem teeb ta seda repressioonide ja vägivalda masinavärki kasutades, s.t diktatuurile omased institutsioonid aitavad tal võimul püsida. Demokraatias seevastu on võistlevate erakondade antud lubadustel väga tähtis osa. Valija — juhul kui tal on hea mälu — saab hinnata seda, millises ulatuses täitis võimul olnud erakond neid lubadusi, mida ta valitsemisajale eelnenud valimistel andis. Kui valitsejad täitsid lubadusi, tugevdab see nende positsiooni, kui aga mitte, siis nõrgeneb usaldus nende vastu. Muidugi pole lubaduste ja nende täitmise võrdlemine ainuke kriteerium, mille järgi kandidaate võrrelda, kuid ilma kahtluseta on selline võrdlemine oluline. Need, kes vähendavad usku poliitilistesse lubadustesse, nõrgendavad *üht olulist demokraatia alust*.

Sotsialistlik käsumajandus tuli toime lubadusteta. Vertikaalne koordineerimine toimib käskude abil, mida ülemused alluvatele jagavad. Käsk on käsk — seal pole lubadusi vaja, käsud on täitmiseks. Kapitalistlik majandus seevastu põhineb suurel määral horisontaalsel koordineerimisel, mis toimib ostjate ja müüjate va-

¹⁴Vt kokkulepet www.bankszovetseg.hu/wp-content/uploads/2012/10/targyalasi.jegyzo_konyv_fedlapos.pdf.

¹⁵Napoleonile omistatav lause “Parim viis sõna pidada on seda mitte anda” pole juhuslik.

hel sõlmitavate vabatahtlike lepingute kaudu. Muidugi on eralepingute täitmine, lubaduste täitmine, mida müüjad ja ostjad annavad, vaid üks osa koordineerimisprotsessist, kuid kahtlemata väga oluline osa. Eralepingute maine vähendamine tähendab *ühe kapitalistliku turumajanduse aluse nõrgendamist*.

On karta, et Ungaris toimus just see — põhialuste nõrgendamine — meie kõigi (ja välismaailma) silma all. Ma ei tea, mida teistes riikides tuntakse seda tüüpi nähtuste levimise puhul — uurijatelt eeldatakse niisuguste nähtuse avamist ja analüüsimist. Olen aga kindel, et Ungari elanikud kannatavad peaaegu igapäevase rutiinse lubaduste murdmise tõttu.

Täna uurimuse kirjutamisel osutatud abi ja kasulike nõuannete eest järgmisi kolleege: Zsuzsa Dániel, Tamás Keller, János Köllő, Sylvie Lupton, Boglárka Molnár, Mária Móra ja István György Tóth. Täna tõlkijaid Brian McLeani ja László Tóthi. Minu assistentide Rita Fancsovitsi, Klára Gurzó ja Andrea Reményi hooliv ja tõhus toetus on mulle palju tähendanud. Samuti tahan tänada Budapesti Corvini ülikooli inspireeriva keskkonna ja toetuse eest uurimistööle.

Kirjandus

- B e r n á t, Anikó 2012. A magyarok negyede továbbra is küzd a havi számlákkal. — TÁRKI Zrt. Vt www.tarki.hu/hu/news/2012/kitekint/20120620_szamla.html (31. X 2012)
- B o l t o n, Patrick, Mathias Dewatripont 2005. *Contract Theory*. Cambridge, MA: MIT Press
- E u r o p e a n Economic Advisory Group 2012. The Hungarian crisis. — *The EEAG Report on the European Economy*. München: CESifo, pp. 115–130
- E U R O S T A T 2011. *Eurostat Regional Yearbook 2011*. Luxembourg: European Commission. Vt epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-HA-11-001/EN/KS-HA-11-001-EN.PDF
- H a r t, Oliver 1988. Incomplete contracts and the theory of the firm. — *Journal of Law, Economics and Organization*, Vol. 4, No. 1, Spring 1988, pp. 119–139
- H a r t, Oliver, John Hardman M o o r e 1988. Incomplete contracts and renegotiation. — *Econometrica*, Vol. 56, No. 4, pp. 755–785

- Hudecz, András 2012. Párhuzamos történetek: A lakossági devizahitelezés kialakulása és kezelése Lengyelországban, Romániában és Magyarországon. — *Közgazdasági Szemle*, 59, 349–411
- Ingtatlan és Befektetés 2012. A háztartások eladósodottsága fordulóponthoz ér 2012-ben. Vt www.ingatlanbefektetes.hu/cikkek/a-haztartasokeladosodottsaga-forduloponthoz-er-2012-ben-22-nem-tudja-kozuzemi-dijat-fizetni (16. VI 2012)
- Keller, Tamás szerk. 2012. *Javaslat a fenntartható fejlődés társadalmi indikátorainak mérésére*. Budapest: TÁRKI
- Kornhauser, Lewis A. 1983. Reliance, reputation and breach of contract. — *Journal of Law and Economics*, Vol. 26, No. 3 (Oct.), pp. 691–706
- Macaulay, Steward 1963. Non-contractual relations in business: A preliminary study. — *American Sociological Review*, Vol. 28, No. 1, pp. 55–67
- Matolcsy, György 2010. Nemzeti ügyek politikája. Vt static.fidesz.hu/download/481/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf (15. VI 2012)
- MTIFigyelő 2012. Hároméves költségvetési keretet kér az építőiparnak az ÉVOSZ. Vt www.figyelo.hu/cikk_print.php?cid=377736.haromeves_koltsegyvetesi_keretet_ker_az_epitoiparnak_az_evosz (12. XI 2012)
- MTI - Stop 2012. Nincs kiút a körbetartozások ördögi köréből? Vt www.stop.hu/gazdasag/nincs-kiut-akorbetartozasok-ordogikorebol/1083388/ (12. XI 2012)
- Népszava 2012. Ötven milliárd az intézmények tartozása. Vt http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=553569&referer_id= (15. VI 2012)
- Nozick, Robert 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books
- Patterson, Dennis M. 1992. The value of a promise. — *Law and Philosophy*, Vol. 11, No. 4, pp. 385–402
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete 2012a. Kockázati jelentés. 5. Melléklet — ábrák és táblázatok. Vt www.pszaf.hu/data/cms/2352358/kockazati_jelentes.2012_I_mellekletek.pdf (14. VI 2012)
- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete 2012b. Sajtóközlemény: Közel százhetvenezer család végtörlesztett a záróráig. Vt www.pszaf.hu/bal_menu/jelentesek_statistikak/statistikak/vegtorlesztési_stat (15. VI 2012)
- Raiser, Martin, Alan Rousso, Franklin Steves 2004. Measuring trust in transition: Preliminary findings from 26 transition economies. — János Kornai, Bo Rothstein, Susan Rose-Ackerman

- (eds.). *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 55–70
- Schiller, Friedrich 2004 (1799). Die Bürgschaft. — F. Schiller. *Sämtliche Werke*. Bd. I. München—Wien: Carl Hanser Verlag, pp. 352–356
- Schiller, Friedrich 1959. Käendus. — F. Schiller. *Ballaade*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 38–42
- Sharp, F. C. 1934. The ethics of breach of contract. — *International Journal of Ethics*, Vol. 45, No. 1, pp. 27–53
- Shavell, Steven 2006. Is breach of contract immoral? — *Emory Law Journal*, Vol. 56, No. 2, pp. 439–460
- Sik, Endre 2011. *A magyarok ötöde nem tudja fizetni a számlákat*. TÁRKI Zrt. Vt www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20110830.html (3. VI 2012)
- Simonovits, András 2011. The mandatory private pension pillar in Hungary: An obituary. — *International Social Security Review*, Vol. 64, No. 3, pp. 81–98
- Stanford *Encyclopedia of Philosophy* 2008. Promises. — Vt plato.stanford.edu/entries/promises/ (15. VI 2012)
- Varga, Mihály 2010. Év végére már jobb lehet [intervjuu ajalehele *Demokrata*, 17. II 2010]. — Vt www.demokrata.hu/ujsgcikk/ev-vegere-mar-jobb-lehet (15. VI 2012)
- Wilkinson-Ryan, Tess, Jonathan Baron 2009. Moral judgment and moral heuristics in breach of contract. — *Journal of Empirical Legal Studies*, Vol. 6, No. 2, pp. 405–423
- Woodruff, Christian 2004. Establishing confidence in business partners: Courts, networks, and relationships as pillars of support. — János Kornai, Bo Rothstein, Susan Rose-Ackerman (eds.). *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 111–125

Ungari majandusteadlane JÁNOS KORNAI on sündinud 21. jaanuaril 1928. aastal Budapestis juudi haritlaste perekonnas. Ta õppis saksa era-koolis. Teise maailmasõja ajal paigutati ta töölaagrisse. Pärast sõda oli Kornai tegev Ungari kommunistlikus noorteorganisatsioonis, aastatel 1947–1955 oli ta Ungari Kommunistliku Partei häälekandja *Szabad Nép* majandustoimetaja, kommunistliku partei liige. Oli 1954. aastal kommunistliku reformaatori Imre Nagy'i toetaja, vallandati ajalehest 1955, lahkus parteist 1956. a sündmuste ajal. Seejärel oli Kornai Un-

gari Teaduste Akadeemia majandusinstituudi teadur, kus 1956. a kirjutatud kandidaaditöö "Majandusliku halduse ületsentraliseerimine" saavutas rahvusvahelise tuntuse, kuid viis ta instituudist vallandamiseni. Töötas pärast seda mitmes Ungari tööstusharuinstituudis, 1967. aastal naasis majandusinstituuti. Kaitses 1961. aastal doktoriväitekirja Karl Marxi nimelises ülikoolis Budapestis. 1960. aastatest peale on Kornai olnud tuntuim idabloki majandusteadlane, kes on uurinud plaanimajanduse toimimist moodsa majandusteooria raamistikus. Tema tööd defitsiidiökonomika, pehmete eelarvekitsenduste ja sotsialistliku majanduse kui süsteemi toimimise kohta võtsid kokku sotsialistliku majandussüsteemi seaduspärasused. Hiljem on ta tähelepanu pühendanud turumajandusele siirde majanduspoliitilistele probleemidele, samuti heaoluriigi küsimustele. Aastatel 1984–2002 oli Kornai USA Harvardi ülikooli professor; 1992–2002 uurimisinstituudi Collegium Budapest üks asutajaid, seejärel emeriitliige kuni instituudi üleviimiseni Corvinuse ülikooli koosseisu 2011. aastal. Samast aastast on Kornai Budapesti Corvinuse ülikooli auemeriitprofessor. Ta on ka Ungari Teaduste Akadeemia liige (1982). Veel on Kornai olnud aastatel 1972–1977 ÜRO arengukomitee aseesimees ja Ungari keskpanga nõukogu liige 1995–2001 ning ökonomeetria ühingu president 1978. a ning Euroopa Majandusteadlaste Assotsiatsiooni president 1987. a. Ta on ka Briti Kuningliku Akadeemia, Rootsi Kuningliku Akadeemia, Soome Teaduste Akadeemia ja Venemaa Teaduste Akadeemia välisliige. Tal on tähtis osa siirdemajandustes toimunud muutuste teoreetilise raamistiku esitajana, eriti tööga *Tee vabasse majandusse* (The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary; New York: W. W. Norton; Budapest: HVG Kiadó, 1990), mis ilmus 1991. aastal ka eesti keeles (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus). Teised olulisemad tööd on *Antitasakaal* (Anti-Equilibrium; Amsterdam: North-Holland, 1971), *Defitsiidiökonomika* (Economics of Shortage; Amsterdam: North-Holland, 1980), *Sotsialistlik süsteem* (The Socialist System: The Political Economy of Communism; Princeton: Princeton University Press; Oxford: Oxford University Press, 1992). 2007. aastal ilmus Kornai mälestusteraamat *Mõttejõuga: Ebaregulaarsed mälestused intellektuaalsest teekonnast* (By Force of Thought: Irregular Memoirs of an Intellectual Journey; Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2007). Eesti keeles on veel avaldatud ta artiklikogumik *Vastuolud ja dilemmad* (Tallinn: Olion, 1992).

Alari Purju

TÕNIS VINT (u 1983)